

VIRIBUS UNITIS?*

Szoros pártközi együttműködések itthon és másutt

Ondré Péter

(a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézetének PhD-hallgatója)

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány fókuszában a pártközi interakciók egy keveset vizsgált típusa, a politikai szervezetek szoros együttműködésének vizsgálata áll. Mikor beszélhetünk valóban szoros, intenzív politikai kapcsolatokról? Miért kezdenek kooperálni a közhatalom megszerzésért általában egymással versengő szervezetek? Írásomban ezekre a kérdésekre keresem a választ. A tanulmány első felében bemutatom a jelenség meghatározó nemzetközi példáit, majd azok segítségével, induktív jelleggel kísérletet teszek a párt-szimbiózis fogalmának meghatározására. Szimbiotikus együttműködésen a tartós, intenzív és kölcsönösen előnyös politikai kooperációt értem. A fogalom tisztázása, lehatárolása után megkísérlek választ találni arra a kérdésre, hogy vajon a Fidesz és a KDNP együttműködése kezelhető-e párt-szimbiózisként vagy pedig egy egyedi, különös kooperáció, amely jellegében jelentősen eltér a vizsgált nemzetközi esetektől.

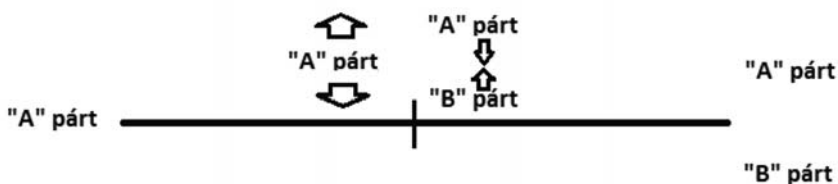
Kulcsszavak: párt-szimbiózis ■ politikai együttműködés ■ törésvonal ■ Fidesz–KDNP

Magyarországon 2010-ben egy meglehetősen különös politikai együttműködés szerezte meg a kormányhatalmat. A választáson győztes Fidesz–KDNP szövetség a két párt szokatlanul erős kapcsolata révén nehezen minősíthető klasszikus koalíciós kormányzatnak, a végrehajtó hatalom megosztott gyakorlásának előfeltétele ugyanis az abban résztvevő aktorok autonómiája. A magyar esetben épp ez, a KDNP egyértelmű önállósága kérdőjelezhető meg, így a pártfúzió és a koalíciós együttműködés között elhelyezkedő jobbközép kooperáció könnyen összezavarhatja a választókat és politológusokat egyaránt. Más demokratikus rendszerekben is találunk példát olyan pártközi együttműködésre, mely bizonyosan túlmutat az aktuális politikai helyzetből fakadó előnyök kihasználására létrehozott szövetségnél, ugyanakkor a pártok együttműködését – önállóságuk megtartása okán – mégsem lehet valamifajta pártfúzióknak nevezni. Választói szinten egy ilyen együttműködés elhomályosíthatja a felelősségi viszonyokat és a pártok politikai profilját, a politikatudomány szá-

* Körösi András, Enyedi Zsolt és a Politikatudományi Szemle által felkért két referens értékes tanácsait ezúton köszönöm meg.

mára pedig – legyen szó a választási rendszerek, a parlamentek vagy a kormányformálási eljárás vizsgálatáról – jelentősen megnehezíti a kutatást, lévén nehezen eldönthető, hogy az ilyen kooperációban résztvevő pártok egyazon vagy pedig különálló szervezetként kezelendők-e. Az e nehézséggel szembenező talán legtöbbet hivatkozott munka Lijphart *Patterns of Democracy*-ja, mely a pártrendszerek és választási rendszerek kvantitatív vizsgálatakor beleütközik az efféle együttműködések kezelésének problematikájába. Lijphart egy kezdetleges módszertannal szolgál a dilemma feloldására, a jelenség alapos vizsgálatára azonban nem törekszik – munkájának persze nem is ez a célja. Meglátása szerint az együttműködés időhorizontja, valamint a választási verseny, a frakcióalakítás és a kormányalakítás során mutatott viselkedés alapján eldönthető, hogy a szövetkező pártok egy vagy két politikai szervezetnek minősülnek-e (Lijphart, 1999: 70). Természetesen e huszárvágással az egyéb irányú kutatás során fölmerülő módszertani problémák feloldhatók, ugyanakkor a jelenség megértéséhez jóval mélyebbre kell hatolnunk a szorosan együttműködő pártok világában.

A politikai egység kérdése persze az önálló, de erősen megosztott, platformosodott pártok esetében is fölmerül ezek kommunikációja, politikai mozgása, szakpolitikai profilja gyakran eltérő irányt, arculatot vesz föl. A pártkutatás klasszikusai – Michels, Ostrogorski, Duverger – idézése nélkül is világos, hogy a választóvonal a szélsőségesen frakcionalizált pártok és a jelen tanulmányban vizsgált szoros pártközi szövetségek között az önálló pártszervezet létében/hiányában áll. A Sartori (1976) által párton belüli pluralizmusnak minősített jelenséggel viszonylag nagyszámú kutatás foglalkozott már, ugyanakkor nagyjából világos, hogy amíg az ilyen pártok képesek saját szervezeti kereteik közt megmaradni, addig esetükben nem beszélhetünk önálló aktorokról (Belloni–Beller, 1978; Schmitt et al. 1977; Nicholson, 1972). Amennyiben tehát egy skála két végpontjában egy, illetve két önálló pártot helyezünk el, úgy nagyjából a skála közepén, egymás szomszédságában található az erősen frakcionalizált párt és a szoros pártközi együttműködés, a skála centrumában található választóvonal pedig az elhatárolás alapja, az önálló pártszervezet léte vagy hiánya.

1. ábra. Erősen frakcionalizált pártok és szoros pártközi gyüttműködések viszonya

Ez alapján – leszámítva a nagy elemszámmal dolgozó, egyszerű eljárásokat használó kvantitatív kutatásokat, melyek során az indokolt – nem kezelhetjük valóban egy pártként azokat a szoros politikai együttműködéseket, amelyek résztvevője kettő vagy több teljesen önálló pártszervezettel rendelkező szereplő. Egyszerűen azért, mert ezek elvben – szemben a frakcionalizált pártokkal – bármikor képesek az autonóm cselekvésre, annak objektív gátja esetükben nincs. Hogy a tárgyalt politikai együttműködések miért nem bomlanak föl, izgalmas kérdés, amelyre e tanulmány megkísérel válasszal szolgálni.

Amennyiben elfogadjuk, hogy egy tudományos probléma fontosságát az e probléma által érintett esetek száma vagy aránya adja, úgy némileg indokolatlannak tűnhet a szoros pártközi kooperáció kutatása, lévén elemzésre alkalmas példaként – a Fidesz és a KDNP együttműködésén túl – csupán három ország hat politikai együttműködése szolgál. Amiért a kutatás mégsem felesleges az annak a ténye, hogy az említett hat empirikusan megfigyelhető eset az adott demokráciák meghatározó szereplői, így szövetségük az egész ország politikai rendszerének működésére hatással van. Ausztráliában a Liberális Párt és a Nemzeti Párt, Németországban a Kereszténydemokrata Unió és a Keresztényszocialista Unió, Belgiumban pedig a nyelvi-etnikai törésvonal mentén szétszakadt pártrendszer tagjai minősíthetők olyan pártoknak, amelyek együttműködése jóval túlmutat az ad hoc politikai szövetségen.

A szorosan kooperáló pártok kutatása a magyar politikatudomány számára az általános normatív és módszertani kérdéseken túl fontos lehet a Fidesz és a Kereszténydemokrata Néppárt együttműködésének vizsgálata szempontjából is. A hazai jobbközép kooperáció működésének megértésében komoly segítség lehet annak összehasonlítása a „nyugati demokráciákban” megfigyelhető esetekkel, az azonosságok és különbségek kimutatása révén ugyanis többet megtudhatunk a magyar együttműködés létrehozásának okairól, fennmaradásának esélyeiről.

A tanulmány első részében röviden áttekintem a szoros pártközi együttműködés hazai példájának fejlődéstörténetét, főbb jellemvonásait, ezt követően a jelenség megfigyelhető nemzetközi példáit veszem számba és mutatom be, majd az empiriából kiindulva induktív jelleggel kísérletet teszek a pártok szoros együttműködésének általános értelmezésére. Az értelmezést egy új fogalom, a pártszimbiózis segítségével végzem el, amelynek jellemzőit, tartalmi elemeit szintén ekkor tisztázom. Végül összevetem a hazai jobboldali pártok összefogását a „nyugati” esetekkel, s kísérletet teszek a főbb különbségek kimutatására.

A HAZAI ESET

A Fidesz és a KDNP szövetsége – akárcsak a magyar demokrácia – jóval ifjabb nyugati rokonainál, a kooperáció kezdőpontjaként a legnagyobb jóindulattal

is legföljebb a 2002-es esztendő jelölhető meg. A két párt egészen eltérő fejlődésen ment keresztül, egészen különböző profilú politikai vezetőségével rendelkezik, történetük óriási különbséget mutat. A Fidesz rendszerváltó pártként idén ünnepelhetné 24. életévét, ellenben a KDNP gyökerei 1940-ig nyúlnak vissza. Teleki Pál támogatására ekkor szerveződött meg a hazai keresztény szervezetek összefogásával a Magyar Szociális Népmozgalom, mely működése a miniszterelnök halálával ugyan kifulladásra, de 1943-ben új lendületet kapott.¹ A mozgalom – miután csatlakozott az ellenálláshoz – 1944 októberében Kereszténydemokrata Néppárt néven párttá szerveződött, vezetői azonban nem kerülhették el a sikertelen kiugrási kísérletet követő megtorlásokat, így a politikai működés folytatására csak a magyarországi hadműveletek lezárása után nyílt mód. 1945-ben a párt Demokrata Néppártra változtatta meg nevét, ezzel is hangsúlyozva a politikai szervezet egyházaktól független, világi jellegét. A Barankovics István vezette párt 1947-re a legnagyobb ellenzéki erővé vált, sorsát azonban nem kerülhette el, a megszálló szovjet hadsereg és az azt kiszolgáló kommunista párt nyomására a DNP-t feloszlatták, a párt vezetői nyugatra menekültek.² A KDNP újjáalakítása a rendszerváltás forogatójában ment végbe, a párt az Ellenzéki Kerekasztal és az első szabad választások után megalakuló kormány tagja lett. A Surján Lászlót váltó elnök, Giczi György vezetése alatt a párt 1997-ben kettészakadt, az így létrejött Magyar Kereszténydemokrata Szövetség vezető politikusai 1998-ban jórészt a Fidesz, 2002-ben pedig a Fidesz–MDF listáján szereztek országgyűlési mandátumokat. 2002-ben hosszas pereskedés után a Fidesszel együttműködő mérsékelt szárny szerezte meg a jogot a KDNP irányítására, amely 2006-ban már közös listát állított a Fidesszel. A választást követően a KDNP 23 képviselője önálló parlamenti frakciót hozott létre, működését azonban a Magyar Szolidaritás Szövetsége elnevezésű frakciószövetségben jelentősen összehangolták a Fidesz parlamenti csoportjával. 2010-ben a kereszténydemokraták ismét önálló parlamenti frakciót alakítottak.

A két párt elitje közötti szoros kapcsolatot a KDNP-s politikusok karrierútja és a kettős tagság lehetősége jól jelzi. A kereszténydemokraták 2006-ban megalakuló 23 fős frakciójának tagjai közül 14 korábban a Fidesz képviselőcsoportjának tagja volt, vagyis a KDNP vezető politikusainak jelentős része a pártszakadás után parlamenti karriert a nagyobb jobboldali párt biztosította mandátumok révén tudott befutni.³ A kereszténydemokrata elit erős kötődése a Fideszhez így érthető, melyet a kettős tagság lehetősége tovább erősít. A KDNP meghatározó politikusai közül ugyanis jó néhányan fideszes párttagkönyvvel is rendelkeznek, arról ugyanis nem mindenki mondott le a kereszténydemokrata párt újjáépítésekor.⁴

A SZOROS EGYÜTTMŰKÖDÉS NEMZETKÖZI ESETEI

Ausztrália: Az ausztrál pártrendszer kétpólusú, melyet a baloldali Munkáspárt, valamint a Liberális Pártból (LP) és a Nemzeti Pártból (NP) felépülő jobbközép szövetség dominál (Jaensch, 1994). A két nagy párt mellett rendre megjelennek kisebb szervezetek is, amelyek az ausztrál alsóházi választások többségi mandátumelosztó technikája révén a rájuk adott szavazatokat nem vagy csak méréselt sikerrel tudják képviselői helyekké konvertálni (Farrell-McAllister, 2006), ugyanakkor a Szenátusban és a tagállami parlamentekben szerzett mandátumaik révén az országos politika állandó szereplőinek minősíthetők. Ilyen párt volt az '50-es években az antikommunista Demokratikus Munkáspárt (Reynolds, 1974), a '70-es évek vége és az ezredforduló között az Ausztrál Demokraták (Warhurst, 1997), az ezredforduló után pedig a '90-es évektől országos párttá váló, mára a harmadik legnagyobb szavazótábor maga mögött tudó Ausztrál Zöldek (Charnock, 2009). A politikai verseny mintái meglehetősen stabilak, a pártrendszer erősen zárt, a második világháború óta vagy a jobbközép szövetség vagy pedig a Munkáspárt kormányoz (Mair, 2007).⁵ E stabilitás forrása lehet a többségi választási rendszeren túl a két nagy párt kartellisése is, mely tartósan képes az új szereplők hatalomból való kiszorítására (Katz-Mair, 1995; Marsh, 2006). Az ausztrál jobboldali pártszimbiózis az efféle politikai együttműködések leghosszabb példája a nyugati demokráciák történetében, gyökerei egészen 1922-ig nyúlnak vissza, ebben az évben kötöttek koalíciós megállapodást az LP és az NP elődszervezetei Stanley Bruce miniszterelnök támogatására (Macintyre, 2004).⁶ Az 1925-ös választás volt az első, amelyen a két párt már szövetségben indult, így a jelöltállítást is összehangolták. Az együttműködés meghozta a gyümölcsét, a Munkáspárt jelentős vereséget szenvedett. A két jobboldali párt közeledésének hátterében elsősorban a szavazótáborok egyesítésének szándéka állt. Míg az NP elődje, a Vidék Párt voksokra a konzervatív, rurális területeken élő, gazdálkodó választóktól számíthatott, addig az LP-előd ANP a városi, mérsékelt, liberális szavazók körében volt népszerű. A jobboldali kooperáció a '20-as évek óta kiállta az idők próbáját, a kisebb konfliktusok ellenére tartós felbontására a politikai szükségszerűségek okán azóta sem került sor. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a hat szövetségi államban, valamint az ezektől eltérő jogállású két szövetségi területen az együttműködés eltérő formákban, meglehetősen bonyolult módon valósul meg. Új-Dél-Walesben és Victoriában (a két legnépesebb tagállamban) az LP és az NP – utóbbiban kisebb-nagyobb megszakításokkal – koalíciót alkot, a fővárosi területeken, Dél-Ausztráliában és Tasmaniában csak a Liberális Párt van jelen, Nyugat-Ausztráliában pedig a Nemzeti Párt tagállami szervezete 2001 után elhagyta a koalíciót, így az országos pártot is, a 2010-es választáson pedig a szövetséggel szemben egy képviselőt tudott az alsóház-

ba juttatni, aki a függetlenek táborát gyarapította. Queenslandben 2008-ban Liberális Nemzeti Párt néven, az Északi Területen pedig 1975-ben Vidéki Liberális Párt néven olvadt össze a két politikai erő, mindkét területi szervezetet a nemzetiek dominálják.

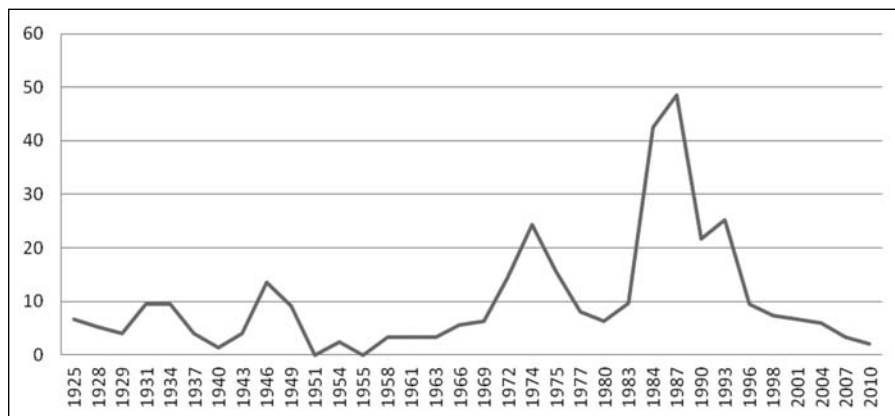
1. táblázat. Az LP és az NP együttműködésének formái tagállamonként (forrás: Australian Bureau of Statistics)

Tagállam/Terület	Együttműködés formája	Lakosságszám
Új-Dél-Wales	Koalíció	6 549 177
Victoria	Koalíció	4 932 422
Queensland	Fúzió	3 904 532
Dél-Ausztrália	Csak LP	1 514 337
Nyugat-Ausztrália	Csak LP (szakadár NP)	1 959 088
Tasmania	Csak LP	476 481
Északi Terület	Fúzió	192 898
Ausztrál Fővárosi Terület	Csak LP	324 034

A tagállamokban és a választókerületekben gyakoriak a konfliktusok az LP és az NP politikusai között, az elmúlt évtizedekben egyedül Új-Dél-Walesben sikerült az együttműködést nagyobb megrázkódtatások nélkül fönntartani, a politikai zsákmányszerzésért folytatott viták ugyanakkor a két párt részben párhuzamos szervezeti felépítése okán várhatóan továbbra is felütik majd fejüket. A pártközi konfliktusok legjellemzőbb terepe a jelöltállítás. Az általam kiemelten kezelt alsóházi választáson 150 egyéni mandátum nyerhető el a szavazatok abszolút többségének megszerzésével.⁷ A két szövetséges párt jellemzően felosztja egymás között az egyéni kerületeket, ugyanakkor minden szövetségi választáson előfordul néhány körzet, melyben a pártok helyi politikusai nem tudnak megegyezni, így egymással szemben jelöltek állítanak. A 2010-es választáson például három kerületben nem sikerült megállapodásra jutni, ezek közül kettőben a Munkáspárt, egyben pedig a Nemzeti Párt szerzett mandátumot.⁸ A korábbi választásokon az egymással konkuráló liberális és nemzeti jelöltek száma jóval nagyobb volt, ugyanakkor ez a jelenség az országos együttműködést nem ásta alá.

Az STV-t (egyéni átvihető szavazatokat), tehát az arányos rendszert alkalmazó szenátusi választásokon azokban a tagállamokban, melyekben mindkét párt jelen van, a Koalíció jellemzően közös jelölteket állít. A jobbközép együttműködés pártjai a munkáspárti képviselőcsoporttal szemben a parlament mindkét házában közös frakciót alakítanak, a két csoport között kapnak helyet a kisebb pártok képviselői és a független képviselők. Ebből következik, hogy kormányt a mandátumok többségét megszerző párt alakíthat, egyik nagy

politikai erő sem lépett még koalícióra a kisebb pártokkal. Amennyiben támogatásukra szükség van, úgy jellemzően kívülről támogatják a kormányzó erőt.

2. ábra. Azon alsóházi választási körzetek aránya 1925 és 2010 között, amelyekben az LP és az NP egyaránt jelöltet állított. (Saját gyűjtés, forrás: Australian Electoral Commission, <http://www.aec.gov.au> Australian Politics and Election Database, <http://elections.uwa.edu.au>)

Németország: A német pártrendszer az ausztrálhoz hasonlóan meglehetősen stabil, 1949 és a német újraegyesítés között alapvetően három politikai erő dominálta azt, a jobbközép CDU–CSU szövetség (Unió), a liberális Szabaddemokrata Párt és a balközép Szociáldemokrata Párt. A politikai verseny meglehetősen nyitott volt ebben az időszakban, a kétpárti koalíciós kormányzás összes lehetséges kombinációjára találunk példát az említett 40 évből.⁹ Az újraegyesítés után a pártverseny szerkezete jelentősen megváltozott, a liberálisok jobbra tolódva elvesztették kulcspozíciójukat, míg a baloldalon az 1983-tól parlamenti párt Zöldek és a Baloldali Párt¹⁰ vált tartós szereplőjévé az országos politikának (Smith, 1993). A pártrendszer kétpólusúvá válása azonban nem járt a bal-jobb törésvonal jelentős megerősödésével, a 2005-ös szövetségi választások után elkerülendő a szélsőbal kormányra jutását a CDU–CSU és az SPD a nagykoalíció mellett döntöttek. A verseny stabilitása, a parlamenti pártok körének tartós változatlanlansága Németország esetében is magyarázható a kartellpártok elméletével, ugyanakkor a teória érvényességét a Zöldek releváns politikai szereplővé válása megkérdőjelezheti (Katz–Mair, 1995; Detterbeck, 2005; Detterbeck, 2008).

A gyakran Uniónak nevezett jobboldali együttműködés gyökerei a weimari időszakig vezetnek vissza, a nagy történelmi jobbközép Centrum Pártból 1919-

ben vált ki a bajorországi szervezet, amely Bajor Néppárt néven működött a náci diktatúra kiépítéséig. A pártszakadásnak több oka is volt, egyfelől a bajor jobboldal a Centrumnál jóval konzervatívabb politikai irányvonalat képviselt, másfelől az erős bajor identitással rendelkező politikai elit a tartományi függetlenség csorbításaként élte meg a weimari köztársaság létrehozását – a bismarcki Németországban a tartomány állam volt az államban saját diplomáciai képvisellel, uralkodóval, a tartományi haderő jelentős autonómiájával –, mely valóban a korábbi különleges státusz felszámolását hozta (Hepburn, 2008). A hitleri időszak ugyan megbontotta a német pártrendszer fejlődésének kontinuitását, ugyanakkor az 1945 után rekrutálódó politikai elit maga volt a folytonosság letéteményese, a második világháború utáni Bundestag képviselőinek 65 százaléka már a weimari Németországban aktívan politizált (Kirchheimer, 1950). A Bajor Néppárt korábbi politikusai 1945-ben hozták létre a Keresztényszocialista Uniót (CSU), mely hamarosan megkezdte az együttműködés kereteinek kialakítását a Centrum utódpartjával, a Kereszténydemokrata Unióval (CDU). Mivel a CDU egy erősen decentralizált politikai szervezetként jött létre – a kapcsolatot a párt szervezetei között 1948 előtt gyakran csak a zónaközi bizottságokban tartották –, a világháborút követő néhány évben folyamatosan napirenden volt a CSU esetleges beolvasztása a nagyobb kereszténydemokrata pártba. Az egyesülést elsősorban a pártokon belüli politikai viszonyok átrendeződése akadályozta meg: míg a CDU-ban az erhardti gazdaságpolitikát támogató liberálisabb szárny erősödött meg, addig a CSU liberálisai – élükön a fúziót támogató alapító elnökkel, Josef Müllerrel – alulmaradtak a politikai irányvonal meghatározásért folyó küzdelemben, a bajor pártban a konzervatívabb álláspont kerekedett fölül (Milosch, 2006: 10–11.). Az önálló CSU fenntartása ugyanakkor a CDU-val való lehető legszorosabb együttműködés kialakításával járt, amelynek legfontosabb pillére, hogy a CDU a választásokon nem indít jelölteket Bajorországban, míg a CSU működését kizárólag erre a tartományra korlátozza. Ehhez az elvhez a pártok már 1949-ben, az NSZK első szövetségi választásán tartották magukat, s Adenauer vezetésével, a szabaddemokraták és a Német Párt részvételével koalíciós polgári kormányt alakíthattak. A CDU és a CSU választási együttműködés az elmúlt bő hatvan évben töretlen volt, nem állítható ugyanakkor, hogy ne lettek volna a két párt politikusait megosztó konfliktusok – a '70-es évek második felében még az egymással szembeni verseny lehetősége is felmerült, mely természetesen a CSU számára okozott volna komolyabb fejfájást (Broughton, 1994). Pártközi vita táptalajául szolgált a szövetség viszonya az FDP-vel, a pártelnökök, Helmut Kohl és Josef Strauss vetélkedése a kancellárjelölti pozícióért, sőt konfliktusos kérdés volt már az alaptörvény elfogadása is, melyet az alkotmányozó testületbe delegált CSU-s politikusok nem támogattak.¹¹ A Bundestagban 1949 óta közös frakciót hoz létre a két párt – melyet gyakran Uniónak neveznek –, a

kormányalakítás során pedig minden esetben egységesen viselkednek, annak a lehetősége még csak fel sem merült, hogy a szövetség valamelyik tagja önállóan lépjen be egy koalícióba vagy maradjon ellenzékben. A választási rendszer nagyban kedvez a jobboldali együttműködés fönntartásának, a vegyes szisztémában mind az egyéni kerületi mandátumok, mind pedig a listás helyek elosztása tartományi határokon belül történik, így a két párt nem kényszerül versenyre tartományokat átfogó kerületekben vagy egy országos listán (Klingemann–Wessels, 2001). A szervezetenként elkülönülő CDU-t és CSU-t a közvélemény-kutatások szinte kivétel nélkül egy pártként kezelik.

Belgium. Belgium politikai rendszere és pártrendszere az elmúlt száz év során számos mélyreható változáson ment át, amelyek áttekintésére jelen tanulmány keretei között nincs lehetőség, így érdemes most csak a kérdésünk szempontjából releváns folyamatok rövid bemutatására fókuszálni (bővebben lásd: Deschouwer, 2009; Fitzmaurice, 1983; Weil, 1970). A belga pártrendszer fejlődését a XIX. században az állam–egyház törésvonal határozta meg, a pártverseny két szereplője a Katolikus Párt és a Liberális Párt volt. A század végére – a választójog kiszélesítésének eredményeként – parlamenti mandátumot szerzett a Belga Munkáspárt is, így a politikai verseny hárompólusúvá vált, a domináns klerikális–antiklerikális konfliktus mellett megjelent az ipari forradalomban gyökerező munka–tőke törésvonal is (De Winter–Dumont, 1999). A katolikusok a párt platformosításával munkás támogatóik jelentős részét meg tudták tartani, az antiklerikális szavazótábor azonban jelentősen megszűnt az új törésvonal megjelenése a pártpolitikában, aminek következtében a század első felében a katolikus párt válhatott a pártrendszer legerősebb szereplőjévé. Bár néhány pártnak a két világháború között sikerült jelentősen megerősödni – így a Flamand Nemzeti Uniónak vagy a kommunistáknak –, a hárompólusú verseny léte igazán egyszer sem került veszélybe. Sőt, a második világháborút követően ismét a katolikusok és a világi pártok ellentétje éleződött ki az úgynevezett iskolaháborúban, amely az 1950-ben alakult kereszténydemokrata kormány által bevezetett, az egyházi középiskoláknak kedvező támogatási rendszer körül robbant ki, s amely csak az 1958-as paktummal jutott nyugvópontra (Witte–Craeybeckx–Meynen, 2009: 250–255). A '60-as években – a flamand területek gyors fejlődésének és a hagyományos törésvonalak gyengülésének következtében – az egyetemes politikatörténetben példátlan folyamat kezdődött Belgiumban: a pártrendszer kettéhasadása. A flamand–vallon ellentét erősödéseként az évtized elején nyelvi-etnikai alapon szerveződő pártok erősödtek meg – a flamand Népi Szövetség, a Vallon Összefogás és a Frankofón Demokratikus Front Brüsszelben –, az évtized végén pedig megkezdődött a három nagy történelmi párt szétszakadása flamand és vallon szervezetekre. A sort a keresztényszocialisták nyitották 1968-ban, a

Leuveni Egyetem nyelvi alapú szétválasztásának ügyében kirobbant konfliktust már nem tudta megemészteni a párt, amely a flamand CVP-re és a vallon PSC-re szakadt ketté. Őket a liberálisok követték 1971-ben, a sort pedig a Munkáspárt zárta 1978-ban.

2. táblázat. A belgiumi kettős pártrendszer tagjai

Elődszervezet	Pártszakadás éve	Utódpártok
Keresztényszocialista Párt	1968	Kereszténydemokrata és Flamand CD&V ¹²
		Humanista Demokratikus Közép (vallon) CDH ¹³
Párt a Szabadságért és Haladásért (PVV)	1971	Flamand Liberálisok és Demokraták VLD ¹⁴
		Reformmozgalom (vallon) MR ¹⁵
Belga Szocialista Párt (BSP)	1978	Másik Szocialista Párt (flamand) SPA
		Szocialista Párt (vallon) PS
	–	Zöld (flamand) ¹⁶
		Ecolo (vallon)

A '80-as évek elején a negyedik belgiumi pártcsalád, a zöldek tagjai önálló flamand és vallon szervezeteket hoztak létre (Zöld és Ecolo), melyek már ebben az évtizedben mandátumokat tudtak szerezni a szövetségi törvényhozásban. A nagy belgiumi pártszakadások szokatlan módon nem jártak az utódszervezetek egymástól való elidegenedésével, permanens konfliktusával. A pártrendszer megkettőződése után az egyes pártcsaládok tagjai működésüket a saját nyelvi területeikre, valamint a kétnyelvű Brüsszelre szorították. Az effajta választási kooperációnak kedvez, hogy a belga választási rendszer a mandátumokat tartományi szinten osztja el, vagyis a fővárost leszámítva az azonos pártcsaládok tagjai nem kényszerülnek versenyre a mandátumokért egymással. A nyelvi és ideológiai törésvonal meglehetősen tiszta szerkezetű, ugyanakkor roppant fragmentált pártrendszert hozott létre Belgiumban, a kétkamrás szövetségi parlamentben az önálló frakciókba tömörülő tradicionális pártok és más, jellemzően szintén etnikai-nyelvi alapon szerveződő pártok képviselői vannak jelen.¹⁷ A kormányformálási elv elsősorban a pártcsaládhoz és nem a nyelvi közösséghez tartozás, ami nagyban köszönhető a kormányalakítási eljárás során alkalmazott nyelvi kvótáknak (De Winter–Timmermans–Dumont, 2003). Jellemzően tehát kereszténydemokrata, szocialista, liberális és zöld koalíciós kormányok működnek Belgiumban, bár találunk példát egyes nyelvi, szeparatista pártok bevonására is a kabinet munkájába (1977–1980).

3. táblázat. Belgium kormányai 1968 után. Az elhatárolás alapja a pártösszetétel módosulása, s nem a kormányfő személyének vagy a kabinet típusának változása.

Hivatali idő	Kormányfő	Kormánypártok
1968–1973	Gaston Eyskens	CD&V, CDH, BSP
1973–1974	Edmond Leburton	BSP, PVV
1974–1977	Leo Tindemans	CD&V, CDH, VLD, MR
1977–1978	Leo Tindemans	CD&V, CDH, BSP, VU, ¹⁸ FDF ¹⁹
1978–79	Paul Vanden Boeynants	CD&V, CDH, SPA, PS, VU, FDF
1979–1980	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS, FDF
1980	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS
1980–1981	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS, VLD, MR
1981	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS
1981	Mark Eyskens	CD&V, CDH, SPA, PS
1981–1987	Wilfried Martens	CD&V, CDH, VLD, MR
1987–1991	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS, VU
1991–1992	Wilfried Martens	CD&V, CDH, SPA, PS
1992–1999	Jean-Luc Dehaene	CD&V, CDH, SPA, PS
1999–2003	Guy Verhofstadt	VLD, MR, SPA, PS, Zöld, Ecolo
2003–2007	Guy Verhofstadt	VLD, MR, SPA, PS
2007–2008	Guy Verhofstadt	VLD, MR, PS, CD&V, CDH
2008	Yves Leterme	CD&V, CDH, PS, VLD, MR
2008–2009	Herman Van Rompuy	CD&V, CDH, PS, VLD, MR
2009–2011	Yves Leterme	CD&V, CDH, PS, VLD, MR
2011–	Elio Di Rupo	SPA, PS, CD&V, CDH, VLD, MR

A táblázatból világosan látszik, hogy az 1968 után működő 21 kormányban a flamand és vallon kereszténydemokraták (CD&V, CDH), valamint liberálisok (VLD, MR) minden kormányalakításnál azonosan viselkedtek: a két-két párt együtt lépett be egy koalíciós kormányba vagy együtt vonultak ellenzékbe. A szocialistákról ez nem mondható el, 2007 és 2011 között négy olyan kormány is működött Belgiumban, amely munkájában csak a vallon szocialisták vettek részt, míg a flamand testvérpárt ellenzékben várta az erőviszonyok változását.

PÁRTSZIMBIÓZISOK

Az ausztrál, német és belgiumi esetek áttekintése után megalapozottan állíthatjuk, hogy az efféle politikai szövetségek jóval túlmutatnak az ad hoc választási együttműködésen, ugyanakkor – mint erre már a bevezetőben utaltam

– mégsem minősíthetőek valamilyen pártfúziós folyamat végtermékeinek, homogén politikai entitásoknak az önálló szervezeti struktúra okán. E terminológiai probléma áthidalására alkalmas lehet egy új gyűjtőfogalom, a pártszimbiózis bevezetése a politikatudományban, amellyel az élő szervezetek társulása sokban emlékeztető pártközi együttműködésekkel írhatjuk le.

A szimbiózis görög eredetű szóösszetétel, jelentése együttélés. A kifejezést a biológiában először Anton de Bary, német mikrobiológus használta 1879-ben az általa megfigyelt zuzmók leírására. (De Bary, 1879). De Bary a szimbiózis fogalmának meglehetősen tág értelmet adott, azt a különböző fajok állandó kapcsolataként határozta meg tekintet nélkül arra, hogy e kapcsolat milyen hatást gyakorol az abban résztvevőkre. Ez a hatás ugyanis lehet mindkét fél számára előnyös (mutualizmus), csak az egyik fél számára előnyös, míg a másik számára semleges (kommenzalizmus), és előfordulhat az is, hogy az egyik résztvevő a biológiai kapcsolat egyértelmű vesztese (parazitizmus). Mára a biológiai szimbiózis kifejezés szűkebb értelemben használatos, az elsősorban a mindkét fél számára előnyös, tartós kapcsolatot jelöli. E definíció esetében természetesen az előny meghatározása a legfontosabb feladat, melyet a biológiai tudomány úgy végez el, hogy megvizsgálja, ugyanolyan körülmények között az egyed önmagában vagy más fajhoz tartozó partnerével képes-e jobb teljesítményt elérni (Douglas, 2010: 6.).

A terminus politikatudományi adaptálása nehéz feladat, lévén az azzal leírni szándékolt esetek a biológia tárgyától, az élőlényektől egészen eltérő ontológiai profillal rendelkeznek. A fogalomkölcsonzés során ugyanakkor az ahhoz kapcsolódó legfontosabb attribútumokra figyelemmel kell lennünk, melyek jelen esetben a kölcsönös hasznosság és a kapcsolat hosszú távú, erős volta. E kifejezések ugyan a társadalomtudományban eltérő tartalommal töltődnek, ez azonban a természet- és a társadalomtudomány által leírt esetek működése közötti logikai párhuzamot nem bontja meg. Magam tehát a szűkebb biológiai definíciót alkalmazva a pártok szimbiózisát egy olyan politikai együttműködésként határozom meg, mely tartósan intenzív és mindkét fél számára előnyös. A pártszimbiózis tehát egy kétdimenziós fogalom, melynek szintjeit a továbbiakban külön vizsgálom, és eltérő módszertannal igyekszem azokat megragadni.

Tartós, intenzív kapcsolat: A pártszimbiózis fogalmának első dimenziója tehát az azzal jellemezni kívánt kapcsolat erős és tartós volta. A tartósság a politika világában meglehetősen relatív kifejezés, egészen más tartalmat hordoz például intézményekre és politikai cselekvőkre nézve. Esetünkben a vizsgálat fókuszában a pártverseny, egészen pontosan – az általános kutatási iránytól eltérően – a pártok kooperatív magatartása áll, mely tartósságának értelmezése leginkább az egész politikai rendszer élettartamához mérten végezhető el. Vagyis más számít tartósnak az Egyesült Királyságban és más egy kelet-közép-

európai demokráciában, annak mértéke tehát egy arányszámban és nem abszolút értékben adható meg. Amennyiben tehát egy országban a pártszimbiózis működésének tartósságát vizsgáljuk, úgy az annak években megadott hosszát kell viszonyítanunk a politikai rendszer években megadott élettartamához, melynek kezdőpontjaként a rendszer első, általános választójog mellett tartott demokratikus választását jelölöm meg. E mutató természetesen a torzítás számos forrását rejti magában, amelyek közül külön kiemelendő, hogy a politikai rendszer élettartamának például félidejében létrehozott pártok konstans együttműködésénél csupán 50-es értéket vesz föl, holott egy ilyen kooperáció igencsak tartósnak minősítendő. E probléma áthidalható lenne, ha a tartósságot nem a politikai rendszer, hanem a pártok élettartama alapján mérnénk, ugyanakkor a különféle pártfúziók és szakadások okán meglehetősen nehéz objektív képet kapni az egyes pártok valós koráról.

Az intenzitás mérése már nehezebb feladat, lévén a pártok interakciói meglehetősen komplex rendszerben, több szintéren zajlanak. Nagyjából világos ugyanakkor, hogy a pártok viselkedésének három legfontosabb terepe a választási verseny, a parlamenti működés és a kormányalakítási eljárás. E megállapítás nagyban rímel Lijphart korábban idézett módszerére, mely ugyancsak az e három szinten megfigyelhető viselkedési minták alapján hozott döntést a szorosan együttműködő pártok kezeléséről. Ugyanakkor az együttműködés időhorizontján belül a pártok eltérő intenzitással kooperálhatnak, így az intézményenként alkalmazott bináris változók használata elégtelennek tűnik esetünkben. Azt javaslom tehát, hogy a pártok interakcióinak három említett terepét elemezve ismét arányszámokat használjunk, amelyek révén árnyaltabb, céljainknak megfelelőbb képet kapunk azok együttműködéséről. A választási rendszer esetében (választási kooperáció – Vk.) a legpontosabb eredményt akkor kapjuk, ha meghatározzuk az együttműködés ideje alatt tartott összes parlamenti választáson kiosztott valamennyi alsóházi mandátum és a kooperáló pártok mindegyike által megszerezni kívánt, ún. kompetitív mandátumok arányát. Kompetitívnek minősülnek azok a mandátumok – tekintet nélkül a választási rendszere, így a körzeti magnitúdóra – amelyek megszerzéséért mindkét kooperáló párt jelöltet állít. Ezeknek a mandátumoknak a köre jól meghatározható, az együttműködés az egyéni kerületeket alkalmazó egyszerű többségi rendszerben a legkönnyebb, míg az országos listát alkalmazó szisztémában – leszámítva a közös lista állítását – lehetetlen. A parlament esetében (parlamenti kooperáció – Pk.) a vizsgálatnak alapvetően két iránya lehetséges. Egyrészt fókuszálhatunk a testület felépítésére, vagyis a frakciókra, másrészt foglalkozhatunk a tényleges parlamenti viselkedéssel, azaz a szavazási mintákkal. Utóbbinak megítélésem szerint elméleti és gyakorlati korlátja van. Elméleti akadály az, hogy az egyes – nem feltétlenül frakciók szerint – lehatárolt parlamenti csoportok viselkedéséről sokat elárulhat ugyan egy kohéziós index (pl. Rice-index) számolása, esetünkben azonban ez a megoldás akár félre-

zető is lehet, mivel a pártszimbiózis működtetésének célja akár az eltérő szavazási viselkedésre lehetőséget teremtő többség biztosítása is lehet. Nem vitatom ugyanakkor, hogy az együttműködés a parlamenti kooperáció vizsgálatának egyik leghatékonyabb módja. Az eljárás gyakorlati korlátja természetesen az, hogy a legtöbb parlament nem rögzíti képviselőnként az egyes szavazások eredményeit, így adatok híján az efféle vizsgálat nem végezhető el. A frakcióalakítás persze elnagyolt és felületes képet ad a parlamenti együttműködésről, ugyanakkor néhány dolgot mégiscsak elárul a vizsgált pártok viszonyáról. Világos ugyanis, hogy az önálló parlamenti csoport létrehozásával járó erőforrásokról való lemondás csak akkor történhet meg, ha a pártok viszonya nagyfokú bizalomra vagy kölcsönös függőségre épül. Márpedig ezek egyike sem jellemzi az ad hoc politikai szövetségeket, így azok jellemzően nem is tömörülnek közös frakciókba. A parlamenti együttműködés foka az összes együttműködés időszakára eső ciklus és a közös frakcióval fémjelzett ciklusok arányával adható meg. E változó a gyakorlatban sajnos bináris indikátorként működik, a pártok a frakcióalakítási mintáiktól jellemzően nem térnek el. Végül a kormányalakítási eljárást egy hasonlóan egyszerű módszerrel vizsgálom, azt határozom meg, hogy a pártok együtt lépnek-e be egy kormányba vagy maradnak ellenzékben, vagy pedig a kormányalakítás során mutatott viselkedésük heterogén, vagyis előfordul, hogy egyikük más pártokkal lép koalícióra (kormányalakítási kooperáció – Kk.). Meglepő ugyan, de utóbbi jelenségre találunk példát.

$$\text{Kooperációs index} = \frac{[\text{Tartósság} (\%) + V_k (\%) + P_k (\%) + K_k (\%)] \times 100}{4}$$

A vizsgált három ország és hat politikai szövetség a meglévő hasonlóságok mellett számos eltérést mutat. Ausztráliában a függetlenség elnyerését követő első évben, 1902-ben már az általános választójog mellett tartottak voksolást a parlamenti mandátumokról, a demokratikus politikai rendszer születését tehát erre az időpontra datálom. A Liberális Párt és a Nemzeti Párt kooperációja az 1925-ös választással kezdődött, a két párt mandátumokért folytatott egymással szembeni versenye eltérő mértékben ugyan, de azóta is megfigyelhető (2. ábra), a kormányalakítás során azonban mindig azonosan viselkedtek és önálló frakciót sem hoznak létre közel egy évszázada. Az első demokratikus németországi választásként értelemszerűen az 1949-es NSZK-beli voksolást kezelem, melyen a CDU és a CSU már szövetségben vett részt. A jobbközép szövetség tagjai a tiszta területi határoknak köszönhetően egyetlen mandátumért sem versenyeznek azóta, minden alkalommal közös frakciót hoznak létre és egyszer se fordult elő, hogy eltérően viselkedtek volna a kormányalakítás során. Belgiumban az első demokratikus voksolásnak az 1948-as választás nevezhető – lévén az általános női választójogot ekkor vezették be –, nem vitás ugyanakkor, hogy az ország erős demokratikus hagyo-

mányokkal rendelkezik már a korábbi időkből is. A négy vizsgált politikai együttműködés számos dologban különbözik egymástól, a zöldek kivételével mindegyik forrása egy konfliktus, egy pártszakadás volt, a liberálisok, a szocialisták és a kereszténydemokraták önálló alsóházi parlamenti frakciókat hoznak létre, sőt a két szocialista párt esetében még eltérő kormányalakítási megatartásra is láthatunk példát. Az együttműködő pártok egymással folytatott versenye a tiszta nyelvi határoknak és az ezeket követő közigazgatási beosztásra épülő választási rendszernek köszönhetően korlátozott, csupán a kétnyelvű Brüsszelben indítanak egyaránt jelölteket az ugyanahhoz a pártcsaládhoz tartozó szervezetek. 1995-ben a területi listák száma harmincra csökkent, 2003-ban pedig – összehangolva azt a föderális szerkezettel – tizenegyre, a fővárosi kerület azonban – eltérő körzeti magnitúdóval – mindvégig fennmaradt (De Winter, 2005). Itt 1995-ig 33, 1995 után pedig a parlamenti mandátumok csökkentésének eredőjeként 22 képviselői székért küzdöttek meg a flamand és vallon pártok.

4. táblázat. A bemutatott pártok együttműködésének szorossága

Pártok	Tartósság	Választási együttműködés	Parlamenti együttműködés	Kormányzati együttműködés	Együttműködési index értéke
CD&V-CDH	70	84,7	0	100	63,7
CDU-CSU	100	100	100	100	100
LP-NP	80,1	89,9	100	100	92,5
SPA-PS	55	84,8	0	81	55,2
VLD-MR	65	84,8	0	100	62,5
Zöld-ECOLO	50	84,9	100	100	83,7

A táblázat tanulságai szerint a bemutatott nemzetközi példák közül a német jobbközép szövetség a legtartósabb, a legerősebb együttműködés, a két párt a politikai interakciók minden terepén összehangolja viselkedését. Az ausztrál nemzetiek és liberálisok társulása szintén kiemelkedően erősnek mondható, a mandátumok 90 százalékáért a két párt nem versengett az elmúlt közel 90 évben, az együttműködés időtartama pedig kitölti a függetlenség elnyerése óta eltelt idő negyötöd részét. A négy belga szövetség közül a zöldek kooperációja a legerősebb, lévén képviselőik rendre közös parlamenti frakcióba tömörülnek, míg a szocialisták hangolják össze legkevésbé működésüket, esetükben még az is előfordult, hogy a két párt önállóan viselkedett kormányalakításkor. A kapcsolat tartóssága és intenzitása okán azonban – mint már erre utaltam – nem minősíthetünk egyetlen együttműködést sem pártszimbiózisnak, e fogalom használatához ugyanis a kooperációnak még egy kritériumnak, a kölcsönös előnyösségnek is meg kell felelnie.

Kölcsönösen előnyös kapcsolat: A társadalomtudomány – lévén annak vizsgálatait az esetek túlnyomó többségében nem felelnek meg a megismételhetőség elvének – a kölcsönös előnyök kutatását sajnos a biológiához hasonló precizitással nem tudja elvégezni, a pártok önállóan és szövetségben nyújtott teljesítményét – az egyéb feltételek változatlansága mellett – nincs mód összevetni. Ugyanakkor a teljesítmény növelésével meghatározott hasznosság a politikatudomány számára is értelmezhető, vizsgálati tárgyainak jelentős részénél a teljesítmény jól mérhető. Jól teljesít egy rendszer, ha képes a demokratikus működés fenntartására, jól teljesít egy törvényhozás, ha kellő számú és minőségű törvényt alkot, jól működik az érdekegyeztetés, ha képes a munkaadók és -vállalók közötti nagyobb konfliktusok feloldására stb. A pártok esetében a teljesítmény mércéje – legyen szó program- vagy hivatalorientált szervezetekről – a kormányzati pozíció megszerzéséért folytatott küzdelemben való eredményesség. A kölcsönös előnyösség tehát jelen esetben a kormányra kerülés valószínűségének növekedését jelenti. Elméletileg ennek mérése a kooperáció megkezdése előtti és utáni időszak kormányon töltött éveinek arányát összevetve elvégezhető volna, ugyanakkor – leszámítva az ausztrál esetet – sajnos az ilyen kutatáshoz nincs vizsgálati alapunk – Belgiumban a pártszakadás, Németországban pedig a weimari rendszer egészen eltérő jellege teszi lehetlennél az összehasonlítást. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy Ausztráliában a pártverseny kezdeti időszakát meghatározó protekcionista-munkáspárti és liberális küzdelemben utóbbiak mérsékelt sikerrel teljesítettek, a világháború kirobbanásáig csupán háromszor egy évre voltak képesek megszerezni a kormányrudat. A háború alatt a Munkáspárt szakadása és a Billy Hughes vezette szárny liberálisokhoz való csatlakozása, valamint a párt szövetségesévé váló Vidék Párt felemelkedése jelentősen erősítette a liberálisok pozícióit. Először a Hughes-féle Nemzeti Munkáspárttal fuzionált a liberális párt, majd 1925-ben a Vidék Párttal létrehozták máig tartó együttműködésüket. Az azóta eltelt 87 évből 55-ben a jobbközép együttműködés kormányozta az országot a szocialistákkal szemben. A CDU és a CSU szövetségének sikere a világháború utáni német politikatörténetet ismerve világos, ugyanakkor a belgiumi nyelvi pártok esetében efféle eredményekről nem beszélhetünk, lévén a sikert a pártoknak egymással szemben kellett elérniük. Az ugyanakkor látszik, hogy a belga pártrendszer megkettőződése nem járt a szeparatista pártok visszaszorulásával, 1985-re ugyan 20 mandátumra sikerült leszorítani alsóházi pozíciójukat, ez azonban nem volt tendenciaszerű, a legutóbbi, 2010-es választást például a flamand szakadárók nyerték.

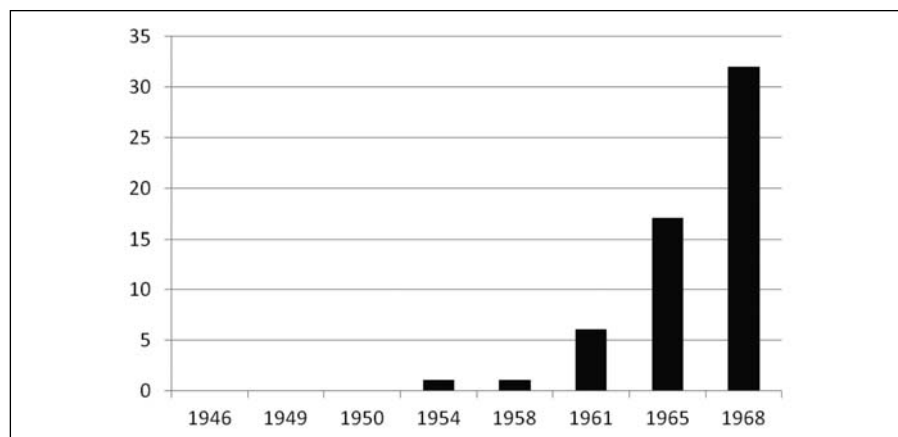
Az empirikus szinten nehezen megragadható hasznosság azonban elméleti szinten kézzelfoghatóvá válik, amennyiben rátekintünk az adott országok pártrendszer strukturaló társadalmi-politikai törésvonalaira. Ausztráliában a szabad kereskedelem kérdése körüli konfliktus dominanciáját a Munkáspárt felemelkedésével a munka-tőke, illetve az ezt jórészt felerősítő klerikális-

antiklerikális törésvonal megerősödése törte meg és máig ez az ellentét határozza meg a pártversenyt – igaz, más tartalommal (Bean, 1999). Az osztályszavazás és a felekezethez tartozás meghatározó ereje ugyan csökkent az elmúlt évtizedekben (erről lásd: Jones-McAllister, 1989; Charnock, 2005), a munkáspárti–liberális ellentét azonban tartós maradt. A domináns törésvonalon túl egyéb konfliktusok is megosztották az ausztrál társadalmat, melyek talán legfontosabbika volt a városi és vidéki lakosság ellentéte, mely az iparosodás korában gyökerezik. Jól jelzi ezt az a tény, hogy 1920-ra az NP elődje, a Vidék Párt országosan szervezett parlamenti párttá tudott válni a rurális térségek szavazóira támaszkodva. A politikai sikerét a városi munkásságra építő Munkáspártot ez az ellentét természetesen kevésbé osztotta meg, a jobboldal versenyképessége azonban nagyban köszönhető annak, hogy a liberális–nemzeti pártszimbiózis révén ezt a törésvonalat át tudta hidalni. Vagyis a kormányra kerülésért folytatott küzdelemben a teljesítményt az együttműködés egy szekunder törésvonal áthidalásával tudta növelni, adott helyzetben a versenyképesség biztosítása csak a szavazótáborok egyesítésével volt lehetséges.

Belgiumban szintén világos, hogy a pártok együttműködése a szavazótábor megosztó konfliktus áthidalását szolgálja. Az országban a második világháború után a törésvonalak rendszerének jelentős átstrukturálódása ment végbe, miként a hagyományos állam–egyház és munka–tőke konfliktus mellett egyre intenzívebbé vált a flamand és francia ajkú népesség ellentéte (Lorwin, 1966; Urwin, 1970; DeRidder–Peterson–Wirth, 1978; Frogner, 1978). Az átrendezés kezdőpontját nehéz volna meghatározni, ugyanakkor a nyelvi és etnikai törésvonal erősödésének egyik jele lehet a nyelvi alapon szerveződő pártok alsóházi mandátumainak jelentős növekedése az '60-as években.

3. ábra. A nyelvi alapon szerveződő pártok által szerzett mandátumok száma 1946 és 1968 között. (Kiosztható mandátumok száma: 212). Forrás: saját gyűjtés

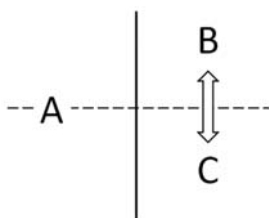
A tradicionális törésvonalak gyengülésére (Billiet–Maddens–Frognier, 2006), a nyelvi szembenállás közjogi struktúrába öntésére adott válaszként a pártrendszer tartósan megkettőződött, ugyanakkor – nem kis részben a már említett kormányformálási kvótának, amely szerint egyenlő számú flamand és vallon politikusnak kell miniszteri pozíciót kapnia a kabinetben – az ideológiai konfliktus maradt a verseny fő rendezője, a koalíciós kormányok e mentén jönnek létre. Ebből következik, hogy a testvérpárt sikere nagyban növeli a belgiumi pártok kormányra kerülésének esélyét, az együttműködés indokolt a négy nagy pártcsalád tagjai közt. Az elmúlt évtizedekben egyre erősebbé váló nyelvi törésvonal áthidalása a szimbiózis révén lehetséges.

A német CDU és CSU esetében a legkevésbé evidens az, hogy a pártok együttműködése egy szekunder törésvonal szavazótábor megosztó hatásának tompítását szolgálja. Németországban a hagyományos állam–egyház és munka–tőke törésvonal dominanciája mellett a weimari köztársaság idején a jobboldalt leginkább megosztó ellentét a katolikus és protestáns politikai tábor közötti konfliktus volt. Felekezeti alapon önálló keresztény pártok szerveződtek – a katolikus Centrum Párt és a protestáns Keresztényszociális Népszolgálat –, amelyek mindegyike tartós, meghatározó szereplője maradt a német belpolitikának, ugyanakkor e megosztottság nagyban hozzájárult a demokratikus rendszerrel szemben szerveződő pártok – elsősorban az NSDAP – sikeréhez. A CDU felépítése során az egyik meghatározó szándék e felekezeti törésvonal áthidalása volt, mely sikerének köszönhetően a párt a modern gyűjtőpártok prototípusává válhatott (Kirchheimer, 1966; Haungs, 1992). Ugyanakkor a jobboldalt a weimari érában más törésvonalak is megosztották, ezek egyike volt Bajorország és a többi német tartomány ellentéte, amely a már említett első világháború előtti kimagaslóan erős tartományi függetlenségben gyökeresedett. 1933-ig a német országos politika állandó szereplője volt a szakadár Bajor Néppárt, az NSZK történetében pedig a regionális alapon szerveződő pártok közül csak bajor szervezetek – a CSU és a Bajor Párt – voltak képesek az országos politika releváns szereplőivé válni.²⁰ A példátlanul erős helyi identitást jelzi, hogy Bajorország egyedüli tartományként utasította el a '49-es Alaptörvényt, mivel az nem biztosított elégséges autonómiát a tagállamoknak. A magas fokú önállóság tradíciója, a jól megkülönböztethető bajor kultúra, a hagyományosan erős helyi identitás egy speciális területi alapú törésvonalat hozott létre a német belpolitikában, amely létét jól jelzi, hogy a tartományi szociáldemokraták, liberálisok és zöldek mind-mind az országostól jól megkülönböztethető bajor profilt alakítottak ki maguknak (Hepburn, 2008). Az identitás kifejeződése érhető nyomon a bajor nemzet megjelölésére használt Heimat kifejezésben is, mely jelentése nagyjából a magyar szülőfölddel azonos (Sutherland, 2001). A terminust a második világháború után a CSU kezdte használni, mára azonban a bajorországi pártok mindegyike beiktatta azt kommunikációs esz-

köztárába. A területi törésvonal létéről ad számot az Institut für Demoskopie Allensbach felmérése is, mely a kettős – a német és a tartományi – identitást vizsgálta az országban. Eszerint kiugró értéket egyedül Bajorország mutat, itt a válaszadók 41 százaléka tartotta magát inkább bajornak, mint németnek, a soron következő tartományban, Szászország-Thüringiában ez az arány csupán 21 százalék (idézi Hepburn, 2008).

Az alábbi ábra a pártszimbiózisok kialakulásának okaként általam megjelölt jelenséget, a domináns törésvonal mentén rendeződő szavazótáborokat keresztbe metsző másodlagos törésvonalat ábrázolja, amelynek áthidalására törekednek az együttműködő pártok a kormányhatalom megszerzéséért folyó harcban.

4. ábra. Pártszimbiózisban résztvevő pártok (B+C) és a másodlagos (szaggatott vonal) törésvonal áthidalása

Hipotetikus ábránkon csupán a domináns törésvonal egyik oldalán jön létre a pártok efféle együttműködése – mint például Ausztráliában vagy Németországban –, előfordulhat ugyanakkor az is – ez történt Belgiumban –, hogy olyan meghatározóvá válik egy, a hagyományosan erős törésvonalat keresztbe metsző ellentét, hogy a pártok egységes cselekvők helyett csak szimbiózisok formájában képesek versenyben maradni.

Az egymást keresztbe metsző törésvonalak léte persze önmagában nem vezet a bemutatott pártközi együttműködés kialakulásához, sőt. A legtöbb demokratikus rendszerben sokdimenziós a törésvonalak rendszere, mégsem jönnek létre ezekben pártszimbiózisok. A pártok szövetkezése a fő vetélytárs ellen kimerül a választási együttműködésekben és a koalíciós kormányok létrehozásában, hosszú távú és a bemutatott példákhoz hasonló intenzitású kooperációba azonban még a hagyományosan szövetséges pártok sem kezdenek. Ennek oka főként az, hogy egy pártszimbiózis létrehozása alapvetően befolyásolja az abban résztvevő pártok lehetőségeit, autonómiáját. Világos ugyanis, hogy az együttműködés haszna nem csupán a versenyképesség fokozása, hanem a versenyképesség stabilizálása. A bemutatott példák mindegyike több évtizedes kooperáció, s hiába merültek föl vitás kérdések, konfliktusos ügyek a pártok között, azok nem jártak az együttműködés megszakításával. Ennek

az az oka, hogy a pártszimbiózisok alapvetően a kölcsönös függőség elvére épülnek, amely két területen érhető nyomon. Egyrészt a pártok a kormányzati hatalomért folyó versenyben egymásra vannak utalva, lévén közös szavazótáboruk egy része a másik párt bázisa. A szakítás elvben akár még növelheti is az önállósuló politikai erők támogatottságát, ugyanakkor ezzel a pártok minden kontrollt elvesztenek a korábbi partner pozíciói és viselkedése fölött, ez pedig meglehetősen nagy árnak tűnik. Másrészt a függőség – szándékosan vagy nem – a bemutatott példák esetében szervezeti, infrastrukturális szinten is kialakult, ami azt jelenti, hogy mindhárom érintett országban megfigyelhető a területek, a választókerületek felosztása. A szervezeti párhuzamosságok fenntartása helyett a szimbiózist létrehozó pártok erőforrásaikat más-más területekre koncentrálják, melynek hasznossága ugyan nehezen vitatható, be kell látni ugyanakkor, hogy ezáltal az egymással szembeni zsarolási potenciál is megnő, lévén az együttműködés felbontásával kialakuló szervezeti vakfoltok még a potenciális szavazatok begyűjtését is nehezzé tenné egyes területeken. A jelöltállításán túl ehhez ugyanis egyéb erőforrások is szükségesek. Azt állítom tehát, hogy a pártszimbiózisok nem feltétlenül jönnek létre, de ha már kialakultak, akkor nem vagy csak nagyon nehezen bomlanak föl.

A korábbi definíciót kiegészítve tehát azt mondhatjuk, hogy a pártszimbiózis egy olyan hosszú távú, intenzív politikai együttműködés, melynek célja a versenyképesség növelése egy szekunder törésvonal áthidalásával, és amely fennmaradása elsősorban a résztvevő pártok közötti kölcsönös függőségnek köszönhető.

KONKLÚZIÓK

Írásom fókuszában a szoros pártközi együttműködések vizsgálata állt. Induktív jelleggel kísérletet tettem a kooperáció erősségének mérésére szolgáló módszertan meghatározására, valamint az együttműködések okainak felderítésére. A bemutatott esetek vizsgálata alapján a pártszimbiózis fogalmával írom le azokat az eseteket, amelyeknél intenzív politikai kooperáció és egy szekunder törésvonal áthidalásának szándéka érhető tetten. Az ilyen együttműködések esetében a pártok közös szavazótáborra szegmentált, ez és a szervezeti párhuzamosságok hiánya, a területi elkülönülés kölcsönösen függő helyzetbe hozza az együttműködő szervezeteket, így hosszú távú, partnerségen alapuló kooperációjuk biztosított. Pártszimbiózisnak minősítettem a kettős belga pártrendszer tagjait, a német CDU és CSU együttműködését, valamint az ausztrál Liberális Párt és Nemzeti Párt kooperációját.

A Fidesz és a KDNP esetében azonban véleményem szerint nem beszélhetünk kölcsönös előnyökön és függőségen alapuló politikai együttműködésről. A két párt kooperációjának intenzitását mérő módszertanunk szerint a Fidesz

és a KDNP kooperációja a nyugati esetekhez képest meglehetősen gyenge, a hat parlamenti ciklusból csupán kettőt ölel fel a kooperáció időtartama, a két párt pedig önálló frakciókba tömörül. Ugyanakkor ez nem jelenti a KDNP bármilyen parlamenti önállóságát, a két párt kormányon és ellenzékben egyaránt azonos viselkedési mintákat mutat, legyen szó akár az elfogadott törvények zárószavazásáról vagy a parlamenti ülésről történő kivonulásról.

5. táblázat. A Fidesz és a KDNP együttműködésének szorossága

Pártok	Tartósság	Választási együttműködés	Parlamenti együttműködés	Kormányzati együttműködés	Együttműködési index értéke
Fidesz–KDNP	33	100	0	100	58,25

A hazai jobboldali párok együttműködése ugyanakkor nehezen minősíthető a bemutatott pártzimbiózis fogalmával jellemezhető esetnek, erősen vitatható ugyanis, hogy az kölcsönös előnyökön és függőségen alapszik. A nemzetközi példák egy-egy másodlagos törésvonal áthidalására szerveződtek, vagyis a szimbiózisban résztvevők két markánsan különböző szavazótáborban voltak képesek támogatást szerezni. Természetesen a hazai jobboldalt is több törésvonal osztja meg (Körösi, 1996), nem világos ugyanakkor, hogy ezek közül bármelyik áthidalására is törekedne a két párt. Egy efféle profilú kooperáció kommunikációs szinten például a klerikális–antiklerikális törésvonal bizonyos mértékű feloldására feltétlenül képes volna, nem látszik ugyanakkor, hogy a Fidesz – legyen szó akár egyházügyi törvényről vagy születésszabályozásról – liberálisabb álláspontot foglalna el, mint a KDNP. Márpedig valódi hasznosságot egy ilyen stratégia jelenthetne csak. Ennek hiányából következik az, hogy jól megkülönböztethető profil híján a pártok nem rendelkeznek önálló szavazótáborral, ez pedig jelen esetben egyértelműen a KDNP-re nézve káros, lévén a domináns politikai szereplővel szemben nincs valódi bázisa. A két párt között húzódnó törésvonal híján nem következett be az ország bármilyen felparcellázása sem, a Fidesz és a KDNP szervezeti hálójára tekintve párhuzamosságokat láthatunk. A német és a belgiumi esetben a törésvonal regionális jellegéből fakadóan egyértelműen következett a párhuzamosság hiánya, Ausztráliában pedig jórészt a két párt együttműködésének fejleménye volt a kompromisszum, mely részben felszámolta a párhuzamos szervezeti struktúrákat – nagyban javítva így a gyengébb fél pozícióit. Persze, hogy nem volna érdeke hazánkban a Fidesznek akár csak 4-5 választókerületből is kivonulnia a KDNP javára, ellenben ha utóbbi valódi támogatói bázissal bírna, bizony jó eséllyel tudna egy ilyen megoldást elfogadtatni az együttműködés erősebb résztvevőjével. A kereszténydemokraták jelenlegi önállóságának fokát jól

jelzi, hogy 2010-ben a párt jelöltjeiről a Fidesz elnöke hozott döntést. A kooperációnak mindenesetre vannak előnyei, annak létrehozása hozzájárult az egységes jobboldal megteremtéséhez, a nyilvánosságnak szóló parlamenti műfajokban megduplázza a szövetség lehetőségeit, növeli az elitrekrutáció merítési körét, nem látszik ugyanakkor, hogy ezek az előnyök volumenükben akárcsak megközelítenék a pártszimbiózisok nyújtotta hasznosságot. A két párt nem valódi, kölcsönös előnyökön és függőségen nyugvó pártszimbiózist hozott létre, hanem egy centralizált együttműködést, amelynek tartóssága nyilvánvaló fogyatékoságai okán megkérdőjelezhető.

6. táblázat. A pártszimbiózisok és a Fidesz–KDNP kooperációjának összehasonlítása

	Pártszimbiózisok	Fidesz–KDNP
Törésvonal áthidalása	Fő cél	Nem cél
Szavazótábor	Szegmentált	Egységes
Szervezeti párhuzamosság	Teljesen vagy részben hiányzik	Párhuzamos szervezetek
Kapcsolat jellege	Horizontális	Vertikális

A pártszimbiózis jelenségének bemutatott eseteitől a Fidesz és a KDNP együttműködését négy körülmény különbözteti meg alapvetően. Egyrészt a hazai együttműködés nem funkcionál politikai törésvonal áthidalására létrehozott kooperációként – szemben a pártszimbiózis megfigyelt eseteivel –, így a két párt szavazótáborra egységes. Ez természetesen hatással van az együttműködésben kevésbé meghatározó résztvevőként megjelenő KDNP mozgásterére. Másrészt a hazai esetnél nem látszik az ország területének, választókerületeinek pártok közötti felosztására tett kísérletnek még a leghalványabb jele sem, a Fidesz mind a 106 egyéni választókerületben erős és aktív helyi szervezettel rendelkezik, így a KDNP kizárólag a Fidesz által dominált kerületekben tud kisebb-nagyobb intenzitással jelen lenni. Jórészt a fentiekből fakadóan a magyar esetnél – ellentétben a pártszimbiózisok partnerségi jellegével – a két párt inkább vertikális, mintsem horizontális viszonyban áll egymással. E vertikális kapcsolat persze nem hasonlítható ahhoz a hagyományos választási együttműködéshez, amelyben az országos párt mellett kisebb, elsősorban nem politikai jellegű szervezetek vesznek részt 1-1 parlamenti mandátum reményében (pl. Fidesz – Magosz, MDF – Tisztelet Társasága stb.). Az országos szervezettel, önálló frakcióval, államtitkárokkal és miniszterelnök-helyettesekkel rendelkező KDNP efféle alárendelt szerepéről nem beszélhetünk, azt azonban meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a pártszimbiózisokat jellemző partneri viszony alapjául szolgáló részleges vagy teljes erőegyensúly feltételei a hazai esetnél hiányoznak.

JEGYZETEK

- ¹ A három alapító szervezet az EMSZO, a KALOT és a Hivatásszervezet voltak, az összefogás első elnevezése még Magyar Cél Mozgalom volt. 1943-ban a keresztény együttműködés a Keresztény Szociális Népmozgalom nevet vette föl.
- ² A DNP az 1945. novemberi választáson az FKGP segítségével két mandátumot szerzett, 1947-ben pedig az egyértelmű választási csalások ellenére már hatvanat.
- ³ A KDNP 2006-ban és 2010-ben megalakuló frakciójának tagjai közül korábban a Fidesz-frakció tagjai voltak: Báthly Tamás, Firtl Mátyás, Hargitai János, Harrach Péter, Latorcai János, Móring József Attila, Nagy Andor, Nógrádi László, Rubovszky György, Salamon László, Semjén Zsolt, Simicskó István, Soltész Miklós, Szászfalvi János.
- ⁴ A Fidesz tagja például három fajsúlyos KDNP-s államtitkár, Hoffmann Rózsa, Simicskó István és Rétvári Bence.
- ⁵ A 2010-es szövetségi választások révén közel 70 év után ismét kisebbségi kormány alakult, amelyet a Munkáspárt vezet a zöldek és független képviselők külső támogatásával.
- ⁶ A Liberális Párt elődje az 1931-ig működő Ausztrália Nemzeti Pártja, majd 1931 és 1944 között az Egységes Ausztrália Párt voltak. A Nemzeti Párt elődje a Vidék Párt volt, a névváltoztatás 1982-ben történt.
- ⁷ Az ausztrál ún. alternatív szavazásos választási rendszer (más néven IRV – instant runoff voting) többségi típusú szisztéma, melyben a körzeti magnitúdó 1. A mandátumok elosztása egyéni kerületekben, egy fordulóban történik. A szavazók a jelölteket preferenciáik szerint rangsorolják, amennyiben egyik induló sem szerzi meg a leadott voksok 50 százalékát, úgy a legutolsó jelölt eredményeit törlik és támogatói második preferenciáit hozzáadják a többi jelölt eredményeihez. Amennyiben így sincs abszolút győztes, úgy az utolsó előtti induló is kiesik, és e folyamat egészen addig tart, amíg egy jelölt meg nem szerzi a szavazatok több mint 50 százalékát.
- ⁸ A három kerület: Riverina, Richmond és Throsby. (Saját gyűjtés, forrás: Australian Electoral Commission, <http://www.aec.gov.au>).
- ⁹ 1949 és 1966 között a CDU-CSU a liberálisokkal kormányzott együtt, 1966 és 1969 között a CDU-CSU a szociáldemokratákkal nagykoalícióban kormányozta az országot, 1969 és 1982 között szociáldemokrata-liberális koalíció működött, míg 1982 után a CDU-CSU ismét az FDP-vel lépett szövetségre.
- ¹⁰ 2007 előtt Demokratikus Szocializmus Pártja, a névváltoztatás oka a nyugat-német Munka és Szociális Igazság Pártjával való egyesülés volt.
- ¹¹ Az alaptörvény elfogadását ez nem veszélyeztette, a bajor politikusok határozata szerint amennyiben a tartományok kétharmada azt támogatja, úgy az Bajorországra nézve is hatályba lép.
- ¹² 1999-ig Keresztény Néppárt.
- ¹³ 2002-ig Keresztényszocialista Párt.
- ¹⁴ 1992-ig Párt a Szabadságért és Haladásért.
- ¹⁵ 1971 és 2002 között Liberális Reformer Párt.
- ¹⁶ 2003-ig Agalev (mozaikszó, jelentése: Kezdjük Máshogy Élni).

- ¹⁷ A 2010-es szövetségi választást a Flandria elszakadásáért kampányoló Új Flamand Szövetség nyerte meg.
- ¹⁸ Népi Szövetség (flamand nyelvi-etnikai párt)
- ¹⁹ Frankofónok Demokratikus Frontja (vallon nyelvi-etnikai párt)
- ²⁰ Az 1949-es választáson a CSU 24, a Bajor Párt pedig 17 mandátumot szerzett. A Dél-Schleswigi Választási Szövetség a bajor pártok mellett egyetlen regionális szervezetként további 1 parlamenti hely megszerzésére volt képes, a következő választáson azonban a Bajor Párttal együtt kiestek a Bundestagból.

IRODALOM

- Bean, Clive (1999): The Forgotten Cleavage? Religion and Politics in Australia. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 3., 551–568.
- Belloni, Frank P.–Beller, Denis C. (1978): *Faction Politics*. ABC-Clio, Santa Barbara.
- Billiet, Jaak–Maddens, Bart–Frognier, André-Paul (2006): Does Belgium (Still) Exist? Differences in Political Culture between Flemings and Walloons. *West European Politics*, Vol. 29. No. 5., 912–932.
- Broughton, David (1994): The CDU–CSU in Germany: Is there any alternative? In: Hanley, David: *Christian Democracy in Europe: A Comparative Perspective*. Continuum International Publishing Group, New York.
- Charnock, David (2005): Post-war Changes in the Influence of Social Structure on Australian Voting: The 'Decline of Social Cleavages' Revisited. *Australian Journal of Political Science*, Vol. 40. No. 3., 343–355.
- Charnock, David (2009): Can the Australian Greens Replace the Australian Democrats as a 'Third Party' in the Senate? *Australian Journal of Political Science*, Vol. 44. No. 2., 245–258.
- Colomer, Josep M. (2008): *Comparative European Politics*. Routledge, London and New York.
- De Bary, Anton (1879): *Die Erscheinung der Symbiose. Vortrag gehalten auf der Versammlung Deutscher Naturforscher und Aerzte zu Cassel*. K. J. Trübner, Strassburg.
- DeRidder, Martine–Peterson, Robert L.–Wirth, Rex (1978): Images of Belgian Politics: The Effects of Cleavages on the Political System. *Legislative Studies Quarterly*, Vol. 3. No. 1., 83–108.
- Detterbeck, Klaus (2005): Cartel Parties in Western Europe? *Party Politics*, Vol. 11. No. 2., 173–191.
- Detterbeck, Klaus (2008): Party Cartel and Cartel Parties in Germany. *German Politics*, Vol. 17. No. 1., 27–40.
- Deschouwer, Kris (2009): *The Politics of Belgium: Governing a Divided Society*. Palgrave, Macmillan, New York.
- De Winter, Lieven (2005): Belgium: Empowering Voters or Party Elites? In: Gallagher, Michael–Mitchell, Paul: *The Politics of Electoral Systems*. Oxford University Press, New York.
- De Winter, Lieven–Dumont, Patrick (1999): Belgium: Party System(s) on the Eve of Disintegration. In: Broughton, David–Donovan, Mark: *Changing Party Systems in Western Europe*. Continuum International Publishing Group, New York.

- De Winter, Lieven–Timmermans, Arco–Dumont, Patrick (2003): Belgium: On Government Agreements, Evangelists, Followers and Heretics. In: Müller, Wolfgang C.–Ström, Kaare: *Coalition Governments in Western Europe*. Oxford University Press, Oxford.
- Douglas, Angela E. (2010): *The Symbiotic Habit*. Princeton University Press, Princeton.
- Farell, M. David–McAllister, Ian (2006): *The Australian Electoral System*. University of New South Wales Press, Sydney.
- Fitzmaurice, John (1983): *The Politics of Belgium: Crisis and Compromise in a Plural Society*. St. Martin's Press, New York.
- Frogner, André-Paul (1978): Parties and Cleavages in the Belgian Parliament. *Legislative Studies Quarterly*, Vol. 3. No. 1., 109–131.
- Haungs, Peter (1992): Die CDU: Prototyp einer Volkspartei. In: Mintzel, Alf–Oberreuter, Heinrich: *Parteien in der Bundesrepublik Deutschland*. Leske & Budrich, Leverkusen.
- Hepburn, Eve (2008): The Neglected Nation: The CSU and the Territorial Cleavage in Bavarian Party Politics. *German Politics*, Vol. 17. No. 2., 184–202.
- Jaensch, Dean (1994): *Power Politics: Australia's Party System*. Allen & Unwin, Sydney.
- Jones, F. L.–McAllister, Ian (1989): The Changing Structural Base of Australian Politics since 1946. *Politics*, Vol. 24. No. 1., 7–17.
- Katz, Richard–Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy. *Party Politics*, Vol. 1, No. 1., 5–31.
- Kirchheimer, Otto (1950): The Composition of the German Bundestag, 1950. *The Western Political Quarterly*, Vol. 3. No. 4., 590–601.
- Kirchheimer, Otto (1966): The Transformation of the Western European Party Systems. In: La Palombra, Joseph–Weiner, Myron: *Political Parties and Political Development*. Princeton University Press, Princeton.
- Klingemann, Hans Dieter–Wessels, Bernhard (2001): The Political Consequences of Germany's Mixed-Member System: Personalization at the Grass Roots. In: Shugart, Matthew Soberg–Wattenberg, Martin P.: *Mixed-Member Electoral Systems*. Oxford University Press, New York.
- Körösényi András (1996): Nomenklatura és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. *Századvég*, 1996. 1. szám., 67–94.
- Lane, Jan-Erik–Ersson, Svante O. (1991): *Politics and Society in Western Europe*. SAGE Publications, London.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy*. Yale University Press, New Haven and London.
- Lorwin, Val R. (1966): Belgium: Religion, Class and Language in National Politics. In: Dahl, Robert: *Political Opposition in Western Democracies*. New Haven, Yale University Press, 147–187.
- Macintyre, Stuart (2004): *A Concise History of Australia*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mair, Peter (2007): Party Systems and Alternation in Government, 1950–2000: Innovation and Institutionalisation. Draft contribution for Essays in Honour of Lars Svasand.
- Marsh, Ian (2006): Austria's Political Cartel? The major parties and the party system in an era of globalisation. In: Marsh, Ian: *Political Parties in Transition*. The Federation Press, Sydney.
- McAllister, Ian (1991): Party Adaptation and Factionalism within the Australian Party System. *American Journal of Political Science*, Vol. 35. No. 1., 206–227.

- Milosch, Mark S. (2006): *Modernizing Bavaria: The Politics of Franz Josef Strauss and the CSU, 1949–1969*. Berghahn Books, New York.
- Nicholson, Norman K. (1972): The Factional Model and the Study of Politics. *Comparative Political Studies*, Vol. 5. No. 3., 291–314.
- Reynolds, Paul (1974): *The Democratic Labor Party*. Jacaranda Press, Brisbane.
- Sartori, Giovanni (1976): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schmitt, Steffen W.–Guasti, Laura–Laude, Carl H.–Scott, James C. (1977): *Friends, Followers, and Factions*. University of California Press, Berkeley.
- Smith, Gordon (1993): Dimensions of Change in the German Party System. In: Stephen Padgett: *Parties and Party Systems in the New Germany*. Dartmouth Publishing Company, USA.
- Sutherland, Claire (2001): Nation, Heimat, Vaterland: The Reinvention of Concepts by the Bavarian CSU. *German Politics*, Vol. 10. No. 3., 13–36.
- Urwin, Deerc W. (1970): Social Cleavages and Political Parties in Belgium. *Political Studies*, Vol. 18, No. 3., 320–340.
- Warhurst, John (1997): *Keeping the Bastards Honest: The Australian Democrats' First Twenty Years*. Allen and Unwin, Sydney.
- Weil, Gordon (1970): *The Benelux Nations. The Politics of Small-Country Democracies*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Witte, Els–Craeybeckx, Jan–Meynen, Alain (2009): *Political History of Belgium: From 1830 Onwards*. Academic and Scientific Publishers, Brussels.